

УДК 94(477) «1897/1917»

В. Ю. МЕДЯНИК

ВНЕСОК ПІДПРИЄМЦЯ М. Ф. ФОН ДІТМАРА У РОЗВИТОК ГІРНИЧОЗАВОДСЬКОЇ СТАТИСТИКИ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Медяник Вадим Юрійович – аспірант кафедри російської історії, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Проаналізовано внесок підприємця М. Ф. фон Дітмара в організацію і становлення гірничозаводської статистики України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: М. Ф. фон Дітмар, Статистичне бюро, анкета, звіт, гірничозаводська промисловість, Південь України.

Медяник В.Ю. Вклад предпринимателя М.Ф. фон Дитмара в развитие горнозаводской статистики Украины (конец XIX – начало XX в.)

Проанализирован вклад предпринимателя Н. Ф. фон Дитмара в организацию и становление горнозаводской статистики Украины в конце XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: Н. Ф. фон Дитмар, Статистическое бюро, анкета, отчет, горнозаводская промышленность, Юг Украины.

Medyanick V.Yu. The M.F. von Ditmar's contribution in development of mining statistics of Ukraine (the end of the 19th – the beginning of the 20th)

The contribution of entrepreneur Н. F. fon Ditmar in the organization and development of mining-factory statistics in Ukraine at the end XIX – the beginning of XX centuries is analyzed.

Keywords: N. F. fon Ditmar, Statistic bureau, the questionnaire, the report, mining-factory industry, the South of Ukraine.

Постановка проблеми. У період промислового піднесення і активного залізничного будівництва у південному гірничопромиловому районі Російської імперії з'явилися сприятливі умови для появи нової суспільної верстви – промислової буржуазії. Саме вона стала тією «силою», на плечі якої в умовах індустріальної модернізації покладалися особливі завдання і надії, своєрідним рушійним «генератором» промислової «революції» і подальшого соціально-економічного розвитку не лише південного регіону, але й усєї імперії.

Одним з непересічних представників гірничопромилової буржуазії Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ ст. слід назвати Миколу Федоровича фон Дітмара. Ця постать була добре відома в середовищі підприємців і науковців, користувалась неабияким авторитетом у тогочасному торгівельно-промисловому світі Російської імперії.

Важливим напрямом різнобічної діяльності М. Ф. фон Дітмара була організація статистичної справи у Південному гірничопромиловому районі імперії, яка пов'язана, передусім, із створенням Статистичного бюро при Раді з'їздів гірничопромиловців Півдня Росії. Завдяки зусиллям, наполегливості і копіткій праці М. Ф. фон Дітмара значного поширення набуває малорозповсюжений у той час різновид статистики – гірничозаводська статистика.

Визначена проблема не отримала достатнього висвітлення в дослідницькій літературі. Діяльність Статистичного бюро знайшла певне відображення в працях дореволюційного вченого-економіста П. І. Фоміна, які присвячені гірничозаводській промисловості і історії з'їздів гірничопромиловців Півдня Росії [36; 37].

© В. Ю. Медяник, 2013

Аналіз досліджень і публікацій. Якісно новий рівень наукової розробки промислової статистики отримала у працях відомого дослідника соціально-економічної історії України пореформеної доби В. В. Крутікова. Вчений вперше у вітчизняній історіографії здійснив глибокий аналіз статистики представницьких організацій російської буржуазії, зокрема з урахуванням нових методологічних позицій він ґрунтовно дослідив статистичні дані з'їздів гірничопромиловців Півдня Росії. Саме В. В. Крутіков став одним з перших істориків, хто у своїх наукових працях почав використовувати саме термін «гірничозаводська статистика» [21].

Радянська історіографія досліджень з історії промислової статистики дореволюційної доби, її джерелознавчого аналізу та методики обробки статистичної інформації представлена у монографічних дослідженнях М. Воробйова, Ю. Рибаківа, наукових статтях С. Воронкової та Є. Лобанової, дисертаційному дослідженні Т. Гріко [1; 29; 2; 23; 7].

Вагомий внесок у вивчення проблеми зробила Т. І. Лазанська, з-під пера якої у 1999 р. з'явилась монографія з історії підприємництва в Україні [22]. На основі вивчення матеріалів торгово-промислової статистики істориком висвітлюється широкий проблемний діапазон: формування промислової буржуазії, її національний склад, окремі представники українського підприємництва. Проте на сторінках монографії майже не приділяється увага статистичним матеріалам з'їздів гірничопромиловців Півдня Росії як важливому джерелу з історії промислової буржуазії.

Варто виокремити статтю дніпропетровських істориків Ю. М. Чекушиної та А. Г. Перетокіна. Автори зробили спробу аналізу статистики на

сторінках галузевого періодичного видання «Горно-заводский листок» у 1900–1904 рр., зупинилися на окремих аспектах діяльності Статистичного бюро на чолі з завідувачем М. Ф. фон Дітмаром [25]. Помітним досягненням вітчизняної історіографії є монографія І. О. Шандри, в якій дослідниця детально розглядає Статистичне бюро в якості окремого структурного підрозділу Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, виокремлюючи основні напрями його діяльності і даючи певну оцінку здобуткам цієї установи [39].

Для висвітлення зазначеної проблеми було залучено історичні джерела, серед яких – документи Російського державного історичного архіву, Центрального державного історичного архіву м. Санкт-Петербурга, статистичні джерела, галузева періодика («Горно-заводский листок»), матеріали з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії.

Мета дослідження. Вперше в історіографічній традиції досліджується внесок підприємця М.Ф. фон Дітмара в організацію і становлення гірничозаводської статистики України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Микола фон Дітмар народився у 1865 р. в Москві, походив з родини російських німців, які були спадковими дворянами. З цього роду вийшли відомі вчені, інженери, військові та юристи. Перша освіта М. Ф. фон Дітмара була військовою і була пов'язана з навчанням у Першому Московському кадетському корпусі у 1877–1882 рр. По закінченні він отримав звання підпоручика [38, арк. 1].

У Санкт-Петербурзі Микола Федорович здобув три освіти. Спочатку був вільним слухачем фізико-математичного та юридичного факультетів Петербурзького університету (1882 – 1885 рр.), а в 1889 р. закінчив Петербурзький гірничий інститут, де здобув професію гірничого інженера [28, арк. 190].

Навчаючись у Петербурзькому університеті, М. Ф. фон Дітмар продемонстрував здібності до наукової роботи. Їх помітив професор хімії Д. І. Менделєєв, який відіграв важливу роль у визначенні життєвих пріоритетів Миколи Федоровича. Свідченням справжньої поваги М. Ф. фон Дітмара до наставника став підручник «Основы счетоводства» 1907 р., який був присвячений Д. І. Менделєєву [11].

У 1893 р. Микола Федорович залучився до роботи з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії – однієї з перших у Російській імперії представницької організації промисловців, яка була створена у 1874 р. і мала регіонально-галузевий характер. У 1897 р. за завданням ХХІІ з'їзду гірничопромисловців Микола Федорович організував і очолив статистичне бюро як окремий структурний підрозділ Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії і за посадою увійшов до її складу. Протягом 1885–1897 рр. функції збору статистичних даних і складання відповідних щомісячних звітів про перевезення мінерального палива згідно з «Положением о горно-промышленных съездах...» виконувала комісія виборних з'їздів гірничопромисловців [21, с. 150].

Впродовж двадцятирічного існування (1897–1917 рр.) Статистичне бюро розміщувалося у

приміщенні Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії у Харкові по вул. Сумській, 18–20. Структурно бюро поділялося на 2 відділи, до складу якого входили 12 співробітників. Перший відділ займався статистикою виробництва і збирав відомості про видобуток та запаси вугілля, руд і металів. До компетенції другого відносилась статистика споживання. Там готувалися зведені таблиці про витрати і розподіл палива та металів по губерніях і районах. Ці таблиці створювалися після обробки спеціальних анкет і опитувальних листів, які надсилалися власниками копалень до Статистичного бюро [39, с. 82].

Спочатку об'єктом дослідження Статистичного бюро був Південний гірничопромисловий район. Проте у 1901 р. високо оцінивши належний фаховий рівень, компетентність і професіоналізм членів Статистичного бюро на чолі з М. Ф. фон Дітмаром, міністр фінансів С. Ю. Вітте розширив «географію» повноважень цього підрозділу з регіонального до всеросійського рівня [39, с. 84]. Відтоді саме на з'їздівських статистиків покладалося досить непросте і відповідальне завдання – збору й аналізу статистичних даних не лише Південного гірничопромислового району, а усєї імперії.

Щорічно М. Ф. фон Дітмар як завідувач Статистичного бюро виступав з обширним звітом на черговому з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії. Один з таких звітів був проголошений М.Ф. фон Дітмаром на ХХХ з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії у 1906 р. і дозволяє скласти цілісне уявлення про структуру, компетенцію, функції Статистичного бюро [26].

Перш за все у діяльності Статистичного бюро слід виокремити два основні напрями. Перший напрям – щомісячна статистика, до якої відноситься збір і підготовка до публікації даних по: а) кам'яновугільній промисловості Донецького басейну; б) кам'яновугільній промисловості Домбровського басейну, Уралу, Замосковної і Кавказької гірничих областей; в) щомісячна статистика залізної промисловості південної Росії; г) щомісячна статистика залізної промисловості Уралу, Царства Польського, Замосковної, Північної і Північно-Західної гірничих областей.

Щомісячна статистика по кам'яновугільній промисловості Донецького басейну готувалась на основі опитувальних анкет, у яких власники фірм повинні були надати відомості про видобуток і витрати мінерального палива з зазначенням: а) запасів кам'яного вугілля, антрациту і коксу окремо на 1 число кожного місяця; б) видобутку кам'яного вугілля і антрациту, виробництва коксу протягом звітного місяця; в) витрат кам'яного вугілля і всіх видів мінерального палива на власні потреби копалень (опалення котлів, приміщень); г) витрат кам'яного вугілля на коксування; д) вивезення кам'яного вугілля, антрациту і коксу (гужовим або залізничним транспортом, під'їзними шляхами); е) кількість робітників з розподілом на групи за видами робіт [26, с. 4].

Після отримання заповнених опитувальних анкет Статистичне бюро займалося великою аналітичною роботою по детальній обробці

зібраних статистичних даних, складанню таблиць, графіків і діаграм, співставленні і порівнянні даних по різних районах імперії. Як зазначає М. Ф. фон Дітмар, «для столь быстрого получения и разработки статистических данных приходится прилагать немало усилий и энергии, но зато получается возможность представить общие данные для своевременной ориентировки по важнейшим вопросам каменноугольной промышленности Донецкого бассейна» [26, с. 4].

Під час аналізу та обробки статистичної інформації, з використанням статистичної інформації крім відомостей, отриманих від промислових підприємств, залучалися дані з офіційних видань Гірничого Департаменту, Гірничого вченого комітету, із звітів окружних інженерів, Департаменту залізничних справ, відділу статистики та картографії Міністерства шляхів, статистичного відділу Департаменту митних зборів та ін. Попередні підсумки обробленої статистичної інформації публікувалися на сторінках «Горно-заводского листка» у рубриці «Статистическое бюро Совета съезда горнопромышленников Юга России» за підписом завідувача М. Ф. фон Дітмара, а вже після ґрунтовної і скрупульозної перевірки – у вигляді окремих збірників [6, с. 6584–6585].

До повноважень Статистичного бюро належав збір статистичних відомостей по залізорудній промисловості Півдня Росії. Попередні щомісячні зведені дані спочатку публікувалися у відповідній рубриці статистичного бюро на сторінках «Горно-заводского листка», а згодом отримували детальне відображення у спеціальному збірнику «Железная промышленность южной России».

Для прикладу, структура збірника «Железная промышленность южной России за 1913 г.» складалася з передмови, огляду залізорудної промисловості як Росії, так і іноземних держав станом на 1913 р. та двох частин. У першій – містилися таблиці з даними про асортимент продукції, відомості про виробництво та вивезення чавуну, заліза та сталі, діяльність доменних заводів Півдня Росії за рік. У таблицях другої частини наводилися дані про місцезнаходження заводів, їх адреси; кількість парових котлів та двигунів; інформація про кількість робітників, їхні заробітні плати та житлово-побутові умови за рік і т.п. [14].

Другим напрямом діяльності Статистичного бюро на чолі з М. Ф. фон Дітмаром була щорічна статистика, яка представлена збором та аналізом відомостей про: а) кам'яне вугілля, антрацит, кокс; б) чавун, залізо сталь; в) залізорудну, марганцеву та соляну промисловість Півдня Росії; г) статистика нещасних випадків з робітниками промислових підприємств [26, с. 7].

У 1903–1904 звітному році щорічна статистика кам'яновугільної промисловості була представлена у вигляді трьох статистичних збірників: «Каменноугольная промышленность южной России в 1904 г.», «Каменноугольная промышленность Уральской, Западной, Замосковной и Кавказской горных областей в 1904 г.» та «Общие сведения о каменноугольной промышленности России в 1904 г.» [18].

Дані щорічної статистики залізорудної промисловості публікувалися у виданні «Железородная промышленность южной России в 1904 г.», де найбільш статистичну інформацію було зібрано з криворізьких і керченських рудників за сприяння виборного ХХІХ з'їзду гірничопромисловці Півдня Росії, гірничого інженера С. Є. Зимовського. Необхідні дані про місцеві донецькі руди надходили до статистичного бюро від окружних інженерів, а інша частина була запозичена зі звіту начальника Південно-Східного гірничого управління 1904 р. [15].

У умовах широкого обговорення робітничого питання велика увага приділялася статистиці нещасних випадків на виробництві. Зокрема, у 1910 р. з'явився статистичний огляд «Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности Южной России за 1904–1908 гг.», до появи якого багато зусиль доклав завідувач Статбюро М. Ф. фон Дітмар. В цьому виданні було детально проаналізовано нещасні випадки в промисловості Півдня Росії і їх наслідки протягом 1904–1908 рр. Збірник складався з двох частин: табличної (основні і комбінаційні таблиці), побудованої на основі таблиць з урахуванням непрацездатних робітників, тривалості їх лікування і річного заробітку, а також текстової частини, яка стосувалася витрат гірничозаводської промисловості на лікування постраждалих робітників [33].

У зв'язку з широким розповсюдженням акціонерної форми підприємницької діяльності та появою великої кількості акціонерних компаній наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. виникла необхідність створення довідкових видань з акціонерної справи. Неабиякий інтерес викликає довідковий статистичний збірник «Статистика акционерного дела в России», який був виданий у 1907 р. за редакцією М. Ф. фон Дітмара. В таблицях цього видання акціонерні підприємства були розподілені на дві групи: а) російські підприємства, які знаходилися власне на території Росії та б) іноземні, в яких був дозвіл на розміщення підприємств в імперії, наводилися відомості про місцезнаходження товариств і основний капітал [31].

Варто виокремити статистичні матеріали, присвячені розгляду фінансових аспектів земських органів та підприємств гірничозаводської промисловості. Насамперед, це – видання «Земские финансы по сметам на 1910 г.», де з використанням численних таблиць і графіків подано детальний огляд земських кошторисів, джерел прибутків та видатків земств [17]. У статистичному збірнику «Финансовое положение предприятия горной и горнозаводской промышленности Юга России за 1895–1909 гг.» на основі статистичних матеріалів було проаналізовано дані щодо витрат, капіталів і прибутків підприємств гірничозаводської галузі протягом 1895–1909 рр. [35].

Матеріали Статистичного бюро знаходили своє відображення на сторінках видань з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Зокрема, в «Трудах съездов горнопромышленников Юга России» друкувалися обширні статистичні відомості

про розвиток кам'яновугільних і металургійних підприємств, їх продуктивність, вивезення на ринок продукції, кількість робітників, страхування від вогню гірничих і гірничозаводських підприємств Півдня Росії, відомості про споживання всіх видів палива російськими залізницями, починаючи з 1908 р., дані щодо земської торгівлі залізом і сільськогосподарськими машинами [34, с. 34].

Організаторський хист М. Ф. фон Дітмара, його новаторські здібності, вміле і досвідчене керівництво Статистичним бюро високо цінувалися як на державному, так і на локальному рівнях. Свідченням неабиякої довіри і високої оцінки М. Ф. фон Дітмара, його якісної і плідної роботи стало щорічне переобрання на чергових з'їздах гірничопромисловців і як результат майже двадцятирічне керівництво Статистичним бюро (1897 – 1917).

Микола Федорович був постійним доповідачем на різноманітних нарадах, з'їздах та форумах з питань промисловості та торгівлі. Зокрема, у квітні 1902 р. як провідний фахівець у галузі статистики був запрошений для участі в нараді щодо створення статистичного відділу при «Вестнике финансов» і «Торгово-промышленной газете», а в лютому 1904 р. М. Ф. фон Дітмар взяв участь у IV з'їзді гірничопромисловців Замосковної гірничої області [5, с. 5565]. Його доповідь «Об организации горнопромышленной статистики Замосковной горной области в связи с периодическим созывом съездов горнопромышленников Замосковной горной области и учреждением постоянного исполнительного органа съездов» отримала високу оцінку та схвальні відгуки експертів-статистиків та гірничопромисловців [9].

Статистичне бюро регулярно отримувало іноземні періодичні видання, переважно техніко-економічного характеру. Саме з них нерідко запозичувалися дані щомісячної та щорічної статистики закордонних держав для «Горно-заводского дела» та різноманітних збірників, проводилися «паралелі» з реаліями російської промисловості. Всього нараховувалось 11 видань, серед яких – два французьких (*Echo des Mines et de la Métallurgie*, *Revue Mineralogique*), два бельгійських (*Moniteur des Intérêts Matériels*, *Belgique Financière*), два німецьких (*Stahl und Eisen*, *Glückauf*), два американських (*Engineering and Mining Journal*, *Bradstreet's Journal*) та три англійських (*Economist*, *Iron and Coal Trades Review*, *Mining Journal*) [26, с. 14].

Представники загальноросійської представницької організації промисловців – Ради з'їздів представників промисловості і

торгівлі використовували у своїй практичній діяльності матеріали статистичного бюро з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Про це свідчить офіційне листування на рівні голови Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії та голови Ради з'їздів промисловості і торгівлі. Зокрема, у телеграмі на ім'я голови Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії М. С. Авдакова говорилося «для составления справочной библиотеки при Совете съездов представителей промышленности и торговли имеем честь не отказать о присылке изданных съездом горнопромышленников статистических сведений и других работ». Ці видання надсилались у Петербург, як правило, безкоштовно залізничним багажем у кур'єрському потязі [27, арк. 34].

Престижність і авторитетність посади завідувача Статистичного бюро виражалась у високій оплаті праці. Якщо поглянути на бюджет та річні звіти Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії за 1901–1903 рр., то розмір заробітної плати М. Ф. фон Дітмара в якості завідувача Статистичного бюро протягом вересня 1901 – вересня 1902 р. складав 3000 р. і у грошовому еквіваленті прирівнювався до платні голови Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії – М. С. Авдакова [3, с. 103].

Проте у наступному 1902–1903 звітному році заробітна плата завідувача Статистичного бюро значно зросла і вже складала 4500 руб., у той час як голова Ради з'їздів та його заступник отримували 3000 руб. і 1200 руб. відповідно [4, с. 13].

Зазначимо, що талант М. Ф. фон Дітмара як новатора-статистика протягом тривалого часу замовчувався кількома поколіннями радянських та західних учених, так само як і царськими урядовцями, які без посилянь використовували статистичні матеріали, які він зібрав.

Висновки. Таким чином, Микола фон Дітмар відіграв важливу роль у справі організації і становлення гірничозаводської статистики. Завдяки його особистим професійним якостям, плідній діяльності на чолі Статистичного бюро з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії було організовано ретельне статистичне дослідження гірничозаводської промисловості, видано цілу низку друкованих видань у галузі промислової статистики, засновано статистичні рубрики у галузевих періодичних виданнях.

Результатом багаторічної роботи Миколи Федоровича у Статистичному бюро став накопичений солідний статистичний матеріал про стан гірничозаводської галузі як південноукраїнського регіону, так і всієї імперії в цілому і який на сучасному етапі є цінним джерелом з соціально-економічної історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Воробьев Н. Я. Очерки по истории промышленной статистики в дореволюционной России и СССР / Н. Я. Воробьев. – М.: Госстатиздат, 1961. – 132 с.
2. Воронкова С. В. Статистика промышленного производства / С. В. Воронкова // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. – М.: Наука, 1979. – С. 20–86.
3. Годовой отчет за время с 1 сентября 1901 г. по 1 сентября 1902 г. // Труды XXVII съезда горнопромышленников Юга России. – Т. 2. – Харьков: Типо-литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1903. – С. 95–120.
4. Годовой отчет за время с 1 сентября 1902 г. по 1 сентября 1903 г. // Труды XXVIII съезда горнопромышленников Юга России. – Т. 2. – Харьков: Типо-литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1903. – С. 5–35.
5. Горно-заводский листок (далі – ГЗЛ). – 1902. – № 8. – С. 5565.
6. ГЗЛ. – 1904. – № 4. – С. 6584–6585.
7. Грико Т. Н. Промышленная статистика предпринимательских организаций российской буржуазии (конец XIX в. – 1914 г.): автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Т. Н. Грико. – М., 1980. – 24 с.
8. Дитмар Н. Ф. фон (Некролог) // Новая Россия. – 1919. – № 41. – 6 июля.
9. Дитмар Н. Ф. фон. Об организации горнопромышленной статистики Замосковной горной области в связи с периодическим съездом съездов горнопромышленников Замосковной горной области и учреждением постоянного исполнительного органа съездов / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков: Тип. «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, 1903. – 12 с.
10. Дитмар Н. Ф. фон. Обзор цен и рынков каменноугольной и железной промышленности в главнейших государствах. Минеральное топливо / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков, 1902. – 15 с.
11. Дитмар Н. Ф. фон. Основы счетоводства (по новой форме) / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков: Типо-литогр. И. А. Цедербаум, 1907. – 123 с.
12. Дитмар Николай Федорович // Государственный совет (портреты и биографии) / М. Л. Левенсон. – Петроград: Типогр. Петрогр. тюрьмы, 1915. – С. 81–82.
13. Ежемесячная статистика каменноугольной промышленности в Донецком бассейне и в Западной Уральской, Замосковной и Кавказской горных областях за первые 8 месяцев 1900 г. / Сост. зав. стат. бюро Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков: Типо-литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1900. – 32 с.
14. Железная промышленность Южной России в 1913 году (Статист. бюро Совета съезда горнопромышленников Юга России) / под ред. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков, Типо-литогр. П. Д. Калугина, 1915. – 57 с.
15. Железнодорожная и марганцевая промышленность Южной России в 1906 г. (Стат. бюро Совета съезда горнопромышленников юга России) / под ред. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Типо-литогр. «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, 1907. – 60 с.
16. Земская торговля железом, сельскохозяйственными машинами и орудиями в 1901–1908 гг. / под ред. зав. Стат. бюро, горн. инж. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Типо-литогр. Б. Бенгис, 1910. – 50 с.
17. Земские финансы по сметам на 1910 г. / сост. под ред. председателя Совета съезда горнопромышленников Юга России Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Типо-литогр. «Работник», 1914. – 257 с.
18. Каменноугольная промышленность России в 1904 г. / под ред. горн. инж. Н. Ф. фон Дитмара. Вып. 1. Каменноугольная промышленность Южной России (ежегодная статистика). – Харьков, 1905.
19. Количество и стоимость топлива, потребленного русскими железными дорогами в 1900–1906 гг. / сост. под ред. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1908. – 121 с.
20. Крутиков В. В. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861–1900) / В. В. Крутиков. – Ч. 1. – Д.: Изд-во ДГУ, 1980. – 133 с.
21. Крутиков В. В. Статистические издания Совета съездов горнопромышленников Юга России // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: межвуз. сб. науч. статей. – Д.: Изд-во ДГУ, 1983. – С. 148–154.
22. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
23. Лобанова Е. В. К методике обработки данных промышленной статистики / Е. В. Лобанова // Социально-экономические и политические проблемы истории народов СССР. – М., 1985. – С. 106–110.
24. Мирончук В. Д. Наукова діяльність М. Ф. фон Дітмара / В. Д. Мирончук, В. Ю. Медяник // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія / ред.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2010. – Вип. 18. – С. 160–166.
25. Перетокин А. Г. Н. фон Дитмар: попытка персонификации / А. Г. Перетокин, Ю. Н. Чекушина // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / ред. кол.: С. И. Бобылева (предс.) и др. – Д.: «Пороги», 2006. – С. 56–65.
26. Отчет Заведующего Статистического бюро // Труды XXX съезда горнопромышленников Юга России. – Т. 2. – Харьков, Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1906. – С. 1–54.
27. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 32, оп. 1, спр. 99, арк. 34.
28. РДІА. – Ф. 37, оп. 48, спр. 1331, арк. 190.
29. Рыбаков Ю. А. Промышленная статистика России XIX в.: источниковедч. иссл. / Ю. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1976. – 276 с.
30. Сборник статистических сведений о горной промышленности Южной и Восточной горных областей России за 1899 г. / под ред. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков, Типогр. «Печатное дело», 1901. – 85 с.
31. Статистика акционерного дела в России / под ред. горн. инж. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков, Типо-литогр. И. А. Цедербаум, 1907. – 81 с.
32. Статистика железорудной промышленности Криворожского и Керченского районов в 1900 г. / под ред. горн. инж. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков, Типо-литогр. И. А. Цедербаум, 1901. – 75 с.
33. Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности Южной России за 1904–1908 гг. / под ред. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Типогр. Б. Бенгис, 1910. – 61 с.
34. Труды XXXIV съезда горнопромышленников Юга России. – Т. 2. – Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1909.
35. Финансовое положение предприятий горной и горнозаводской промышленности Юга России, обязанных публичн. отчетностью (затраты, капиталы, доходность за 1895–1909 гг.) / сост. под ред. предс. Совета Съезда Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Типо-литогр. Б. Бенгис, 1910. – 26 с.
36. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России / П. И. Фомин. – Т. 2. – Х.: Хоз-во Донбасса, 1924. – 202 с.
37. Фомин П. И. Краткий очерк истории съезда горнопромышленников Юга России / П. И. Фомин. – Харьков: Типо-литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1908. – 173 с.
38. Центральный державный историчний архів м. Санкт-Петербурга, ф. 963, оп. 1, спр. 9974, арк. 1.
39. Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.) / І. О. Шандра. – Луганськ, Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 300 с.

Стаття надійшла до редакції 03.05.2013